

שלוש קללות נמרצות מתוך הכתובת הארמית מבופאן

בשנת 1985 נתגלתה כתובת ארמית במהלך חפירות ארכאולוגיות שנערכו ב־Tapeh Qalāychi בסביבות Bukān, באזורכייג'אן האיראנית, מדרום-מזרח לימת אורמיה. ב־1990 נרכש בשוק העתיקות קטע אחר מאותה כתובת. ב־1996 נתפרסמה הכתובת לראשונה על ידי ר"ב כנוק (R. B. Kanzaq) במאמר בלשון הפרסית. מאז יצאו לאור מהדורות חדשות של למיר וסוקולוף, ניתוח היסטורי של אפעל, והערות של חוקרים אחרים.¹

הכתובת מכילה שלוש-עשרה שורות של קללות הדומות לאלה הבאות בסוף הכתובות הארמיות מתל פחריה ומספירה. על כן הניחו החוקרים ששורות אלו הן רק החלק התחתון של הכתובת המקורית. החוקרים אף מסכימים שהכתובת נכתבה בסוף המאה השמינית לפסה"ג בממלכת מְנִי, ממלכה הנזכרת בירמיהו נא, כז (לצדה של ממלכת אררט) ובכתובות אשוריות.

מובא כאן נוסח הכתובת ותרגומה על פי מהדורת סוקולוף; שלוש הקללות שברצוני לדרן בהן מסומנות בקו:

זי.יהנס.אית.נצב[א].זנה[א].או. [

בלחמה.או.בשלם.[כ].ל.מה.מותנא.[כ]

זי.הוה.בכל.ארקא.ישמוה.אלהן.ב[מ]

ת.מלכא.הוא.ולץ.הא.לאלהן.ולץ.

1. ראה טיחידור, עמ' 732–734; למיר, עמ' 15–30; A. Lemaire, "L'inscription araméenne ; 30–15 de Bukān et son intérêt historique", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions & belles-lettres* (1998), pp. 293–300; J. Tropper, "Orthographische und linguistische Anmerkungen zur aramäischen Inschrift von Bukān", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 4 (1998), pp. 97–98; M. Sokoloff, "The Old Aramaic Inscription from Bukān: A Revised Interpretation", *Israel Exploration Journal* 49 (1999), pp. 105–115; I. Eph'al, "The Bukān Aramaic Inscription: Historical Considerations", *Historical Considerations* de Bukān: mise au point épigraphique", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 3 (1999), pp. 57–58. אני אסיר תודה על ההדרכה הביבליוגרפית שקיבלתי מפרופ' רנדל גאר, מפרופ' ג'ו אן הקט, מד"ר ג'רום לונד ומפרופ' מיכאל סוקולוף, שגם השאיל לי תרפיסים אחרים.

הא לחלדי זי בזעתר שבע שורה.
 יהינקן עגל חד ואל ישבע ושב.
 ענשן יאפו בתנר חד.] ואל ימלא
 והי ויאבד מן² מתה תנן אשה וקל.
 רחין וארקא תהוי ממלח[ה] ויתמר
 רה פרע ראש ומלכא הא זי.] כ.
 על נצבא זנה כרסאה יהפכה הד[ד].
 וחלדי ושבע שני אל יתן הדד קלה[.].
 במתה וימחאהי כל לרץ נצ[ב]א זנה.

תרגום:

אשר יפגע במצבה הזאת [או]
 במלחמה או בשלום כל מגפה שהיא
 אשר הייתה בכל העולם ישימוה האלים
 בארץ המלך ההוא. וארור הוא לאלים וארור
 הוא לחלדי אשר בזעתר. שבע פרות
 תניקינה עגל אחד ואל ישבע. ושבע
 נשים יאפו בתנור אחד ואל ימלאוהו.
 ויאבד מן ארצו עשן אש וקול
 רחים. ותהי אדמתו ממולחת. ותמרר אותו/אותה
 מגידול לענה. והמלך אשר [יכתב (?)]
 על המצבה הזאת, את כסאו יהפכו הדד
 וחלדי ושבע שנים אל יתן הדד קולו
 בארצו. ותכהו כל קללת המצבה הזאת.³

ולץ הא לחלדי זי בזעתר

רוכ הבעיות בקללה זו כבר נפתרו. סוקולוף היטיב להסביר שלץ היא הצורה העתיקה של לִיט, דהיינו "ארור", בדיוק כפי שרוץ בארמית העתיקה מקבילה לרוט בארמית שלאחר התקופה האשורית. כנוק זיהה את חלדי עם Haldi, האל של Urartu (אררט, או הוררט, כפי שמופיע בקומראן) הידוע מכתובות אשוריות

2. במאמרו של סוקולוף נדפס בטעות "הן".
 3. אני מודה לפרופ' סוקולוף על שהואיל לסייע לי לעשות את התרגום הזה נאמן לתרגום האנגלי שלו.

ואוררטיות. שם האל הזה מופיע בפעם אחרת בארמית עתיקה בכתיב אחר, בשם הפרטי מריחלד, דהיינו "ארוני חלדי".⁴ רק המילה זעתר⁵ היא בעייתית כאן. כל החוקרים מסכימים שזעתר הוא שם מקום ושהוא מפתח חשוב לניתוח היסטורי של הכתובת, אבל הם חלוקים בדעתם באשר לזיהוי המקום. כנזק זיהה את זעתר עם Zirta/Izirtu, עיר הבירה של ממלכת מְנִי, ולמיר קיבל את דעתו, ואילו קיפמן (על פי סוקולוף) ואפעל פפקו בזיהוי זה בגלל קשיים פונטיים. אפעל מזכיר את הקושי של סדר העיצורים בסוף המילה:

Lemaire suggests identifying [Z^{tr}] with the Mannaean royal city *Izirtu*. One questions, however, whether the metathesis *tr/rt* is justifiable.

סוקולוף מזכיר שני קשיים פונטיים:

As Kaufman points out to me, this identification is difficult, both in light of the metathesis *rt > tr* and the presence of the Semitic laryngeal *ʿayin* in a non-Semitic geographical name.

לפי עניות דעתי, הופעת עי"ן בשם מקום לא־שמי אינה קשה כשלעצמה. העי"ן הארמית מופיעה בתעתיקים של שפות שאין בהן העיצור [ʿ]. למשל, במכתב ארמי מן ארשם, פחת מצרים, נזכרים "גברן חילכין" (אנשים קיליקיים) בשם "תענד/רי" ו"פיתרענו".⁶ לשם פיתרענו יש אטימולוגיה טובה בשפה הלוגית: *piya* הוא הפרעל נתן ו־Tarhunz הוא שמו של אל הסערה, Tarhunt ביחסת הנומינטיב.⁷ צורת ה־adjectivum genetivale של Tarhunt בשפה הלוגית היא Tarhuntašša,⁸ והיא מופיעה בשמות האוגריתיים *trğds* ו־*trğds*.⁹ תעתיק אוגריתי זה מראה שהגיית

4. T. Kwasman, "Two Aramaic Legal Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 63 (2000) עמ' 281–282.
5. כך קוראים כאן כנוק ולמיר. טיחידור (עמ' 732, 734) קורא "מטטר" בנסותו לקרב את שם המקום ל־*Muṣašir*, שם מרכז פולחנו של Haldi. ברם קריאתו של טיחידור לא התקבלה על ידי הפלאוגרפים. פרופ' יוסף נוה הודיע לי בשיחה טלפונית שהוא מסכים עם קריאתם של כנוק ולמיר. פרופ' עדה ירדני, שהראיתי לה את הצילומים שפרסמו למיר וטיחידור, סבורה שקריאת העי"ן (והרי"ש) בטוחה.
6. ראה דרייוור, עמ' 26 (4–2:5), 53–52; גרלוט, עמ' 309–308, 487–486, 495; B. Porten and A. Yardeni, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, 1, Jerusalem 1986 עמ' 111–110 (4–2: A6.7).
7. ראה דרייוור; גרלוט; ותקן על פי שטרקה, עמ' 136, 270, 354; B. H. L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Leiden 1998 עמ' 446.
8. ראה שטרקה, עמ' 137.
9. ראה שטרקה, עמ' 144–145; גרנראל, עמ' 297; H. C. Melchert, "Hittite Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, ed. A. S. Kaye, 2, Winona Lake, Indiana 1997 עמ' 561.

השם Tarḥunt הייתה מעין [Targund] ושהעי"ן שבשם האנאטולי פיתרענו מייצגת את ההגה [ḡ].¹⁰

השם תדעל בבראשית יד, א אף הוא אנאטולי כידוע, והוא זהה לשם Tudḥaliya, שם שנשאו מלכי חת אחדים. הוא מופיע באוגריתית בצורת tdḡl (וגם ttḡl).¹¹ על כן ברור, שגם בו העי"ן מייצגת את ההגה [ḡ], כפי שהבחין אסתור.¹² גם המצרית עשויה לגלות שעי"ן מייצגת [ḡ]. במצרית [ḡ] מיוצגת על ידי g בשמות שמיים ולא שמיים.¹³ לכן החוקרים מסכימים שהצורה המצרית sngr מלמדת, שהעי"ן בצורה העברית שנער מייצגת [ḡ].¹⁴

מדוע תעתקו את ה-[ḡ] שבשמות אלה בעי"ן דווקא ולא בגימ"ל? היום יש בידנו לתת תשובה משביעה רצון לשאלה זו. בשנים האחרונות הוכח שההגה /g/ שרד הן בעברית והן בארמית עד למאה השלישית לפסה"נ, ושהעי"ן בשפות אלו ייצגה לא רק /g/ אלא גם /ḡ/.¹⁵ אין פלא אפוא שהעי"ן משמשת לייצוג ההגה [ḡ] גם בתעתיק של שפות אחרות. אם כן, אפשר היה לטעון שבכתובת שלנו העי"ן שבשם המקום זעתר מייצגת את ההגה הווילוני [ḡ], בדיוק כשם שהחיי"ת שבשם האל האוררטי חלדי מייצגת את ההגה הווילוני [ḡ]. אבל עדיין קשה לזהות את זעתר עם Zirta/Izirtu, שהרי היינו מצפים ל-h בתעתיק האשורי אם ההגה המנאי היא [ḡ]. יש להעיר עוד שההגה [ḡ] מתועד היטב בשפות לא-שמיות, למשל בשפות קווקזיות כגון צ'צ'ן, אוור, גודוברי, תינדי, צ'מלל, בגוולל, אכווך, דינו(י), הינוך, בז'תה, דרגוה, כובצ'י, לזגי, תבסרן, אגול, רותול, ארצ'י, כריץ, בודוך

10. ראה שטרקה, עמ' 144–145. גם בחורית, ḡ בכתב הברתי מייצגת [ḡ] אחרי r. כן, למשל, הגיית המילה הנכתבת nirḡippa בכתב הברתי הייתה מעין [nirḡippa], כפי שיוצא מהכתיב האלף-ביתי (האוגרית) nrḡp. ראה F. W. Bush, *A Grammar of the Hurrian Language*, Waltham, Massachusetts 1964 Brandeis University Dissertation, עמ' 78–80.
11. ראה גרנדאל, עמ' 296; שטרקה, עמ' 145, הערה 455.
12. ראה M. C. Astour, "Tidal", *The Anchor Bible Dictionary*, 6, New York 1992, עמ' 551.
13. ראה שטרקה, עמ' 145; J. E. Hoch, *Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period*, Princeton 1994, עמ' 412.
14. ראה פ' ארצי, הערך "שנער", אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 227; J. R. Davila, "Shinar", *The Anchor Bible Dictionary*, 5, New York 1992, עמ' 1220.
15. בטקסט הארמי בכתב דימוטי, שמי מיוצג על ידי שמי מצרי ואילו ḡ שמי מתועתק על ידי ḡ או ḡ מצרי. על כן יש הבדל בין מילת היחס על ובין הציווי על שפירושו 'היכנס'. כמו כן יש הבדל בין עלם שפירושו 'נער' ובין עלם שפירושו 'לעולם'. ראה ערכים אלה אצל R. C. Steiner and A. Mosak Moshavi, "A Selective Glossary of Northwest Semitic Texts in Egyptian Script", *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, ed. J. Hoftijzer and K. Jongeling, Leiden 1995, עמ' 1262–1263. בתרגום השבעים לתורה, שמי מיוצג ביוונית על ידי אפס או על ידי השתנות התנועה (vowel mutation), ואילו ḡ שמי מתועתק על ידי γ; ראה J. Blau, *On Polyphony in Biblical Hebrew*, Jerusalem 1982.

וחינלוג.¹⁶ רוב השפות האלה מדוברות היום בדרום דגסטאן; אזור, לזגי, כריץ, בודוך, וחינלוג מדוברות באזורבייג'אן הרוסית.¹⁷ לפי שחזור אחד, ה-[ך] שבשפות אלו שייך לתקופה קדומה.¹⁸ לכן אין להוציא מכלל האפשרות שהגה זה היה קיים בשפה לא-שמית באזורבייג'אן בתקופת הכתובת שלנו. אכן, יש הסוברים שגם החורית והאוררטית שייכות למשפחה הכוללת גם את השפות שהזכרנו.¹⁹ ולכן, אם השם זעתר הוא אוררטי, כמו השם חלדי ואולי גם חלק משמות מלכי מני,²⁰ אין סיבה לתמוה על הופעת העי"ן.

ההבדל בסדר העיצורים הסופיים איננו מעורר תמיהה אם השם זעתר הוא אוררטי, שהרי השם Urartu עצמו מופיע לראשונה בכתובותיו של שלמנאסר הראשון (במאה השלוש-עשרה) בצורה Uruatri או Uraṭri.²¹ ואולי ההבדל בין התעתיקים משקף חילוף בין rt ובין tr בתוך האוררטית עצמה.

לבסוף, יש לשקול אם יש בכלל מקום לדון בקשיים פונטיים במקרה הזה. כל הדיון בענייננו מבוסס על ההנחה שמדובר כאן בתעתיק רגיל, אבל גם הנחה זו איננה מבוססת, שהרי יש גורם נוסף שהחוקרים לא הזכירו אותו כלל. המילה זעתר הרי ידועה מן הערבית,²² וידוע גם שם המקום תל זעתר בלבנון! מפליא שהחוקרים לא

16. N. S. Trubetsky, "Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre" ראה der nordkaukasischen Sprachen: I. Die 'kurzen' und 'gemenierten' Konsonanten der awaroandischen Sprachen", *Caucasica* 3 (1926), pp. 29–30 (Chamalal, Bagvalal, Ghodoberi, Avar); id., "Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen", *Caucasica* 8 (1931), pp. 17, 19–21, 25–31, 35–37, 39, 42 (Rutul, Lezgi, Tabassaram, Aghul, Kubachi, Dargwa, Avar, Archi); A. E. Kibrik and S. V. Kodzasov, *Sopostavitel'noe izuchenie dagestanskikh iazykov: imia. fonetika*, Moskva 1990, pp. 320, 322, 323–324, 326, 328–330, 334–335, 338–339, 341, 345–346 (Avar, Akhvakh, Chamalal, Tindi, Didoi, Hinukh, Bezhta, Dargwa, Archi, Aghul, Lezgi, Krytz, Buduch, Khinalugh); J. Nichols, "Chechen Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, ed. A. S. Kaye, 2, Winona Lake, Indiana 1997, pp. 943–944.
17. ראה "North Caucasian Languages", *International Encyclopedia of Linguistics*, 3, New York 1992, עמ' 119–120.
18. כך לפי דיאקונוף וסטארוסטין, עמ' 7, אבל לא לפי גיגינישווילי, עמ' 67, 116–117. פרופ' ברנרד קומרי כתב לי שלדעתו עדיין אין בידנו להכריע בין שני השחזורים.
19. ראה דיאקונוף וסטארוסטין; זימאנסקי, עמ' 292.
20. ראה אצל J. N. Postgate, "Mannäer", *Reallexikon der Assyriologie*, 7, Berlin 1987–1990, עמ' 340.
21. ראה למיר, עמ' 21, הערה 26; א"י גלב, הערך "אררט", אנציקלופדיה מקראית, א, עמ' 743; זימאנסקי, עמ' 291.
22. יש שלוש צורות בערבית: צעתר (קלאסית), זעתר (עממית), וסעתר. השווה בעברית: עלץ/עלז/עלס ועצק/זעק, שגם שם החילוף בסביבת עי"ן. השווה גם צתר בארמית הגלילית, צתרא בסורית, צאתרא במנדעית, צתרי בארמית הבבלית ר-satureia בלטינית. לפי לעף, הצורה

ראו לנכון להזכיר את העובדה הזאת, שהרי היא עשויה לשנות את כל התמונה, בפתחה פתח לטענה שיש אטימולוגיה עממית בגו.²³ במילים אחרות, אפשר לטעון שדוברי הארמית זיהו את שם המקום המנאי (שם שאנו מכירים רק מתעתיקים אשוריים בלתי מדויקים) עם שם הצמח השמי זעתר במקום שיתאמצו לחקות את השם המנאי חיקוי פונטי נאמן ככל האפשר. זאת בהנחה ששם הצמח זעתר הוא אכן שמי במקורו ולא מנאי או אוררטי.

וארקה תהוי ממלח[ה]

לפי למיר, המילה ממלח[ה] היא בינוני סביל של בניין פֻעַל ופירוש הקללה היא "ותהי ארצו ממולחת". טוקולוף מעיר שאין זה הניתוח האפשרי היחיד, שהרי ממלח[ה] עשויה להיות שם עצם:

As pointed out by Lemaire on the basis of the Sefire inscription (KAI 222a:36), the text seems to refer to the fact that the soil of the ruler's land will be sown with salt. If the partially restored word [ה]ממלח is a verbal form, it can only be a *pa^{el}* passive participle. Note, however, that in the later Aramaic dialects, this root is only employed in the meaning 'to salt' in the *pe'al* conjugation. An alternative possibility is that what we have here is a nominal form meaning 'saltiness', as in Biblical Hebrew אֶרֶץ מְלַחָה 'a salt-containing [i.e. unproductive] land' (Jer. 17:6).

לפי דעתי, ממלח[ה] היא אכן שם עצם, אבל לא שם עצם מופשט במשמעות 'מלחות',²⁴ אלא שם עצם מוחשי במשמעות 'מכרה מלח'. הקללה דומה אפוא

המקורית בארמית היא *צעתרי, אבל העיין נעלמה בכל הניבים המאוחרים חרץ מצורות מעטות המושפעות מן הערבית; ראה, I. Löw, *Der biblische ʿēzōb*, Wien 1909, p. 22; id., *Die Flora der Juden*, 2, Wien 1924, עמ' 103. גם טל מניח שהצורה צעתר בארמית השומרנית שאולה מן הערבית; ראה, A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden 2000, עמ' 740.

23. דוגמה לאטימולוגיה עממית באימרוץ שם מקום זו אפשר להביא מחיל המשלוח האמריקאי שעזר לעצור את המתקפה הגרמנית ב-Château Thierry (טירת המלך תאודוריק) שבצרפת בשנת 1918. החיילים האמריקאים קראו למקום הקרב Shadow Theory (התאוריה של הצל)! ראה R. Anttila, *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*, New York 1972, עמ' 93.

24. גם מְלַחָה איננה בהכרח שם עצם מופשט במשמעות 'מלחות'. לפי המילון של קלר ובאוגרטנר L. Koehler and W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum alten Testament*, Leiden 1995 (מְלַחָה היא תואר, דהיינו בינוני של פועל מצב, דוגמת יָבֵשָׁה וְחֻרְבָה. אם כן, יש להשוות אֶרֶץ מְלַחָה לְאֶרֶץ גְּזֵרָה, אֶרֶץ עֵיפָה, אֶרֶץ שְׁמֵנָה.

לקללה שבצפניה ב, ט: "כי מואב כסדם תהיה ובני עמון כעמרה ממשק חרול ומכרה מלח".²⁵ ראייה לדבר ניתן להביא מכתובת תלת-לשונית על מזבח נחושת שנתגלתה בסרדיניה ב-1861. אותו מזבח עמד "בממלה" לפי הנוסח הפוני, ἐπι τῶν ἁλῶν, לפי הנוסח היווני, ו-salari(us) לפי הנוסח הלטיני.²⁶ החוקרים שיערו שהצורה ממלה התפתחה מממלחה לאחר היחלשות החי"ת,²⁷ והנה עתה נמצאה הצורה המשוחזרת בכתובת שלנו.

ושבע שן אל יתן הדר קלה במתה

החוקרים טרם מצאו את המקבילה הקרובה ביותר לקללה זו. בעלילת אקהת (KTU 1.19 = RS 3.322 + i 42-46) אומר דנאל: "שבע שנת יצרך בעל [...]. כל טל כל רבב [...]. כל טבן קל בעל".²⁸ כלומר: שבע שנים לא יהיה טל ומטר ולא יישמע רעם, קולו הערב של בעל.

לכסוף אעיר על כתובת אוררטית הכוללת קללה המזכירה את כתובת בוכאן. בכתובת אחת של Menua מלך ארטטטו אנו קוראים aluše ini DUB-te tule [...]. הכתובת הזאת [...] ישמיהו חלדי, תשיבה, שיוני, האלים [...].²⁹ הצירוף aluše ini DUB-te tule מקביל כמעט מילה במילה לצירוף "זי.הנס.אית.נצבא.זנה" שבכתובת בוכאן. אשר לרשימת האלים, האידיוגרמה IM^d, הרומזת לאל הסערה והנקראת Teišeba בטקסטים מארטט, נקראת לפי המקובל Adad בטקסטים ממארי ו-Haddu (או Ba'lu) בטקסטים מאימר.³⁰ אם כן, IM^d aluše ini DUB-te tule בכתובת האוררטית מקביל להד[ר]. וחלדי בכתובת בוכאן.

25. על פסוק זה ראה J. C. Greenfield, "A Hapax Legomenon: ממשק חרול", *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to Leon Nemoy on his Eightieth Birthday*, ed. S. R. Brunswick, Ramat-Gan 1982, עמ' 79-82. גרינפלד מתקן את הצורה ממשק לממשק, אבל אין צורך בחיקוק זה אם המילה שאולה מן העברית הצפונית או מן הפיניקית; ראה R. C. Steiner, *The Case for Fricative-Laterals in Proto-Semitic*, New Haven 1977, p. 43; id., "Semitic Names for Utensils in the Demotic Word-List from Tebtunis", *Journal of Near Eastern Studies* 59 (2000) עמ' 191.
26. ראה דונר ורליג, א, עמ' 14-15 (66 א: 1, ב: 1, ג: 2); J. Hoftijzer and K. Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Leiden 1995 עמ' 646.
27. ראה דונר ורליג, ב, עמ' 81.
28. ראה W. G. E. Watson and N. Wyatt, *Handbook of Ugaritic Studies*, Leiden 1999 עמ' 572.
29. ראה G. A. Melikišvili, *Die Urartäische Sprache*, Rome 1971 עמ' 77.
30. ראה ח"י גרינפלד, "האל הארמי הדר", ארץ ישראל כד (תשנ"ד), עמ' 54, 56.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- B. K. Gigineishvili, *Sravnitel'naia fonetika dagestanskikh iazykov*, Tbilisi 1977 = גיגינישווילי
- F. Gröndahl, *Die Personennamen der Texte aus Ugarit*, Rome = גרנדאל
1967
- P. Grelot, *Documents araméens d'Égypte*, Paris 1972 = גרלוט
- H. Donner and W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, 1–3, Wiesbaden 1973 = דונר ורליג
- G. R. Driver, *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.*, = דרייוור
Oxford 1957
- I. M. Diakonoff and S. A. Starostin, *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*, Munich 1986 = דיאקונוף וסטארוסטין
- P. E. Zimansky, "Urartu", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 5, New York 1997, pp. 291–293 = זימאנסקי
- J. Teixidor, "Antiquités sémitiques", *Annuaire du Collège de France* 98 (1997–1998), pp. 732–734 = טיחידור
- A. Lemaire, "Une inscription araméenne du viiie s. av. J.-C. trouvée à Bukân (Azerbaïdjan iranien)", *Studia Iranica* 27 (1998), pp. 15–30 = למיר
- F. Starke, *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, Wiesbaden 1990 = שטרקה